

**В.М. Школьник,
А.В. Чена**

АЛЬТЕРНАТИВНІ МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ БОЛЬОВОГО СИНДРОМУ

Дніпропетровська державна медична академія
кафедра неврології та офтальмології
(зав. – д.мед.н., проф. В.М.Школьник)

Ключові слова: біль,
миофасціальний синдром,
мануальна терапія, остеопатія
Key words: pain, myofascial
syndrome, manual therapy,
osteopathy

Резюме. В статті освітлені актуальні проблеми болевих синдромів, так як дані патологічні стани є однією з частих причин нетрудоспособності та інвалідизації населення. Детально представлені патогенетичні механізми болевих синдромів, рефлексорних м'язечно-тонічних синдромів, стану кровообігу локально в м'язі при її спазмі. Акцентовано увагу на тому, що біль в спині частіше буває не вертебрального походження, а при первинному порушенні во внутрішніх органах. З урахуванням сказаного, розглянуті методи лікування м'язечно-тонічних та миофасціальних синдромів техніками мануальної терапії. Освітлені остеопатичні техніки: прикладна кінезіологія, ортобіономія, краніо-сакральна біодинаміка. Дані визначення, предмет їх та мета. Роз'яснені показання та протипоказання до проведення тих чи інших технік остеопатії, проведення яких визначає лікар – мануальний терапевт. Показано ефективність остеопатії в лікуванні хворих з миофасціальним синдромом.

Summary. In the article topical issues of pain syndromes which are among the most often causes of disability and invalidization of population are elucidated. Pathogenetic mechanisms of pain syndromes, reflex muscular- tonic syndromes, local blood circulation state in muscular spasm are presented in details. It is underlined that pain in the back more often is of non-vertebral origin, it points to primary disorder in the inner organs. Taking into account all mentioned above, treatment methods of muscular- tonic and myofascial syndromes, manual therapy methods are considered. Such osteopathic techniques as applied kinesiology, orthobionomy, craniosacral biodynamics are elucidated. Determination, subject and their purpose are given. Indications and contra-indications to carrying out some or other osteopathy techniques, administered by manual therapist are explained. Efficacy of osteopathy in the treatment of myofascial syndrome is shown.

Проблема болювого синдрому у спині у сучасному світі достатньо актуальна. Біль зустрічається при різних захворюваннях, зокрема при неврологічних та нейрохірургічних (судинні, запальні процеси, пухлини, травми, рефлексорні болюві синдроми і ін.). За останні десятиліття змінилося уявлення про патогенез болю. Існує багато теорій виникнення болю: теорія патерну, ноцицепції, зворотнього контролю, генераторних механізмів, центрального болю. Сукупність вказаних процесів призводить до появи стійкого болювого синдрому. Біль значно погіршує якість життя пацієнта [21].

Половина дорослого працездатного населення страждає від болю, викликаного дегенеративно- дистрофічними процесами у хребті з неврологічними проявами [7,9]. Оскільки ця патологія є однією з найбільш частих причин тимчасової непрацездатності та інвалідизації людей, завдає величезного економічного збитку державі, то проблема пошуку адекватних і ефективних мето-

дів лікування актуальна, як з медичної, так і з соціально-економічної точки зору [7,8].

Невропатичний біль є не симптомом, а є поєднанням декількох сенсорних феноменів, що виникають при ураженні сомато-сенсорної нервової системи. Для невропатичного болю характерні коморбідні стани: порушення сну, розлад настрою.

Джерелом болю у спині може бути болюва імпульсація, пов'язана як з самим хребтом - вертебральні чинники (зв'язки, м'язи, окістя відростків, фіброзне кільце, суглоби, корінці), так і з іншими структурами – екстравертебральні чинники (м'язи, вісцеральні органи, суглоби) [8].

Ноцицептивна імпульсація поступає через задні корінці в нейрони задніх рогів спинного мозку, звідти по ноцицептивних шляхах досягає центральної нервової системи. Одночасно болюві імпульси активізують альфа- та гамма- мотонейрони передніх рогів спинного мозку, що призводить до спазму м'язів, які іннервуються

цим сегментом спинного мозку. Проте і сам м'язовий спазм приводить до посилення стимуляції ноцицепторів м'яза. Спазмований м'яз стає джерелом додаткової ноцицептивної імпульсації, яка поступає в нейрони задніх рогів того ж сегмента спинного мозку. Збільшення потоку ноцицептивної імпульсації підсилює активність мотонейронів передніх рогів та сприяє посиленню спазму м'яза [4].

Ноцицептивна імпульсація при первинному порушенні у внутрішніх органах виявляється у вигляді зон Захар'їна-Геда на шкірі та у вигляді міофасціальних точок тригерів у м'язах. Судинна реакція є компонентом реакції тканин на патологічну імпульсацію їх ураженого відділу хребта внаслідок порушення нервової ланки системи регуляції мікроциркуляції, функціонально-адаптивної перебудови сполучної тканини та місцевого підвищення внутрішньотканинного тиску. Можливий і міофасціальний механізм розладів мікроциркуляції. По – перше, міофасціальні тригерні зони проєктуються в місцях дефіциту кровотоку. По – друге, підвищенню міофасціального тиску та, відповідно, погіршенню мікроциркуляції сприяють біомеханічні особливості фасціальних футлярів, вузлів та наступаючий міжм'язовий та фасціальний склероз. Ці чинники приводять до порушення механізму саморегуляції місцевого кровообігу. А перебіг міофасціального пункту тригера набуває рис хронічно-рецидивного перебігу. За допомогою сегментарних зв'язків може виникати блокування відповідного хребетно - рухового сегменту.

На підставі цих даних можна достатньо точно визначити первинний орган ураження. При натисканні на точку тригера з'являється різкий біль у самій точці та на віддаленні – у відображеній зоні. Сенсорно-моторний рефлекс працює як в автономному режимі, так і під контролем ЦНС. Такі процеси характерні для рефлекторних м'язово - тонічних синдромів [23].

Залежно від пошкоджуючої сили джерела та можливостей організму, спочатку рестрикція зворотня та функціональна. Якщо обмеження рухливості зберігається тривалий час, то відбуваються морфологічні порушення в органах і тканинах. Все це ускладнює діагностику та лікування болю у спині. При рефлекторних синдромах відмічається напруга м'яза, яка визначається візуально та пальпаторно. У наш час при аналізі рефлекторних синдромів все ширше використовується концепція міофасціального болю [11, 17, 29].

Дорсалгія, що супроводжується больовим м'язовим спазмом вертеброгенних рефлекторних

зон, спостерігається у рамках м'язово-тонічних міофасціальних синдромів. Міофасціальні больові синдроми – прояв первинної дисфункції міофасціальних тканин. Вони можуть розвиватися на тлі рефлекторних м'язово-тонічних синдромів, ускладнюючи їх перебіг [4]. Серед м'язово - тонічних реакцій, зумовлених остеохондрозом хребта, прийнято виділяти регіонарні вертебральні синдроми (цервікалія, торакалія, люмбаго) та екстравертебральні прояви (брахіалгія, глуталгія, синдром м'язів тазового дна і т.д.) [19]. Улюблені місця локалізації м'язово-тонічних синдромів – трапецієподібні, ступінчастоподібні, ромбоподібні, грушоподібні, середній сідничний та паравертебральні м'язи [27].

Значення корінцевої компресії у генезі вертеброгенного болю та інших чутливих розладів часто переоцінюють. Типовий гострий корінцевий біль, пов'язаний з компресією, носить стріляючий, короткочасний характер. Але можливий розвиток і стійкішого болю, який зумовлений ішемією, набряком, що викликають збудження ноцицепторів спинномозкових корінців. Клінічна картина компресійного синдрому при цьому – стріляючий біль, дерматомна гіпальгезія, периферичний парез, послаблення або випадіння глибокого рефлексу [9, 17].

Міофасціальні больові синдроми, як правило, це прояв первинної дисфункції міофасціальних тканин. Вони можуть розвиватися на основі рефлекторних м'язово-тонічних синдромів, ускладнюючи їх перебіг. Компресійна радікулопатія, рефлекторний больовий синдром можуть мати гострий перебіг (до 3тижнів), підгострий (3-12тижнів), хронічний (понад 12 тижнів) та рецидивний перебіг [24].

У моделі міцності за Ranjabi виділяють три підсистеми: пасивна (кістково - зв'язкова), м'язова (м'язи хребта) та контрольна (нервова). Нервова підсистема бере участь у русі, координації та інтеграції других підсистем, активує м'язову підсистему [31]. Це і вищевикладене свідчить, що назріла необхідність тіснішого розгляду взаємин больового та м'язово - тонічного дизбалансу та виділення такого синдрому, як сенсорно-м'язово-тонічний (міофасціальний):

- 1) із вегетативним компонентом;
- 2) з емоційним компонентом;
- 3) із когнітивним компонентом та ін., що дозволяє практичному лікарю не вихоплювати окремі деталі патологічного процесу, а цілісно розглядати цю проблему [21].

Існує декілька підходів у вирішенні цієї проблеми залежно від погляду на причину виникнення болю. У сучасній західній медицині

(алопатичній) домінує погляд на органічну причину болю - остеохондроз, але, як показує практика, роль остеохондрозу і дискової патології перебільшена, частіше у пацієнтів мають місце функціональні порушення – м'язовий дизбаланс з розслабленням одних м'язів і перевантаженням інших, рестрикції фасцій і скручування всієї біокінематичної системи пацієнта та неоптимального рухового стереотипу. У США існує два основні альтернативні напрямки, які пропонують погляд та методи для зняття больового синдрому у спині – остеопатія та хіропрактика. Остеопатія з 60-х років XIX сторіччя визнана у всіх штатах США і зрівняна у правах із західною медициною (термін навчання в остеопатичних інститутах – близько 7 років). Остеопатія виникла у другій половині XIX сторіччя, основоположником її є Ендрю Тейлор Стіл [18].

Вважається, що будь-яке порушення чутливості по типу гіпо- або гіпермобільності в опорно-руховому апараті, краніосакральній системі та вісцеральних органах призводить до розладу функції, що, у свою чергу, призводить до розвитку хвороби.

З остеопатії вийшли декілька самостійних напрямів – ортобіомія (самостійна форма мануальної терапії з широким спектром м'якої мануальної техніки. Основна галузь застосування – розлад опорно-рухового апарату) та краніо-сакральна біодинаміка [29]. Лікувальний ефект ортобіомії базується на цілеспрямованій стимуляції механізмів автокорекції біомеханіки системного рівня. На даний метод не розповсюджуються протипоказання з інших методів [29].

У США існує і третій напрямок, зі своїми оригінальними поглядами на патологію та методами вирішення проблем, – прикладна кінезіологія, що спочатку вийшла з хіропрактики та на даний момент динамічно розвивається. На даному етапі розвитку представляє синтез остеопатичних технік, хіропрактики, східної медицини, прикладної неврології та психології, кінезіології та своїх оригінальних поглядів на дисфункції в організмі. Прикладна кінезіологія ґрунтується на функціональному дослідженні пацієнта, включаючи аналіз пози, ходи, об'єму рухів, статичну та динамічну пальпацію. Прикладна кінезіологія розглядається як функціональна неврологія. Її предметом є дизбаланс у будь-якій системі організму, який може бути наслідком функціональних, структурно-органічних порушень та захворювання. Цей дизбаланс виявляється м'язовою слабкістю, у зв'язку з чим мануальне м'язове тестування є основою

діагностики і контролюючим методом лікування. Про дизбаланс в організмі свідчать два неспецифічні симптоми: біль та хронічна втома [20, 22].

Сучасні мануальні методи діагностики та лікування мають у своїй основі базові принципи остеопатії, яка займається діагностикою та лікуванням порушень рухливості різних тканин та органів. Остеопатична техніка заснована на пасивних рухах, що відчуються руками лікаря та передаються тілу пацієнта з метою врегулювання біомеханічних порушень в анатомічних структурах [2].

Остеопатія підрозділяється на три основні напрями:

- структурна остеопатія, яка працює з опорно-руховим апаратом: кістками, м'язами, зв'язками. За допомогою цього методу усувається біль у спині, пацієнт позбавляється синдрому хронічної втоми, підвищується опірність організму. Техніки остеопатії: суглобно-маніпуляційні та м'язово – енергетичні);

- вісцеральна остеопатія працює з внутрішніми органами. Цей метод застосовується при лікуванні хронічних захворювань внутрішніх органів. Знімається напруга зв'язок, внутрішніх органів та порушення їх моторики);

- остеопатичний метод краніо-сакральної терапії – це робота з кістками черепа, крижем. Метод застосовується при лікуванні головного болю різної етіології, дисфункції діафрагми, фасцій та при скручуванні всієї біокінетичної системи.

Міофасціальний реліз із наступним лімфодренажем - допоміжний метод при структурній та краніо-сакральній остеопатії.

Обмеження рухливості в остеопатії прийнято називати рестрикціями. Рестрикції можуть виявлятися в суглобах, як блокування або як сублюксація, у фасціях у вигляді спайок або рубців; на вісцеральних ковзаючих поверхнях – гіперемія. На навколишні тканини рестрикція надає доцентрову дію. Всі фасції тіла виявляються під дією цих сил. Як наслідок, виникають нові обмеження рухливості. Початкова у цьому ланцюзі рестрикція називається первинною. Рестрикція впливає на тонус м'язової тканини, у результаті якого виникає перевантаження у відповідних суглобах, що призводить до деструкції хрящової тканини [29].

Причинами рестрикції можуть бути наступні чинники:

1. Фізичні (травма, надмірне фізичне навантаження).
2. Психічні.

3. Хімічні (неправильне харчування, побічна дія лікарських препаратів, інтоксикації) [29].

В остеопатії діагностика та лікування здійснюються тільки руками лікаря. В її основі - фундаментальні знання анатомії та фізіології та висока чутливість рук остеопата. Знання анатомії та фізіології дозволяють лікарю зрозуміти причину болю. Органи та тканини здорової людини мають певну форму, щільність, температуру. Коли в них починаються патологічні зміни, ці характеристики можуть мінятися: органи можуть зменшитися, збільшитися, стати щільнішими. Руки остеопата здатні відчутти зміни, що тільки починаються оскільки відхилення у структурі або функції однієї системи впливає на краніо-сакральну систему, яку відносять до функціональних фізіологічних систем. Структурно-функціональні порушення краніо-сакральної системи мають виражений, та частіше шкідливий вплив на функціонування нервової системи. Розлад у роботі одного органу призводить до відхилення в роботі інших органів. Проблема в тому, що причина захворювання може знаходитися далеко від хворого органу.

Краніо-сакральна система володіє ритмічною рухливістю, яка зберігається протягом усього життя. Її можна краще за все пропальпувати на голові. Нормальна частота краніо-сакрального ритму складає 6-12 циклів за хв. При патологічних станах ритм може падати до 3-4 циклів за хв. або перевищувати 12 циклів [2,20,22].

З погляду остеопатії, нормальне функціонування організму підтримується чотирма основними системами:

1. Парієнтальна система (рухливість та функції опорно-рухового апарату);
2. Вісцеральна система (рухливість та функції внутрішніх органів).
3. Краніо-сакральна система (рухливість черепних структур, крижа, крижово-клубових суглобів).
4. Психо-емоційна система (під впливом емоцій на соматичну систему) [29].

Всі системи повинні знаходитися у функціональній рівновазі. Ключова роль у тілесній регуляції належить краніо-сакральній системі. За допомогою краніо-сакральної техніки можливі діагностика та лікування краніальних та тілесних структур, а також здійснення контролю ефективності лікування іншими методами, що проводяться [29].

Важливе місце в остеопатії займають фасції тіла, які представляють зв'язану систему, виявляються у всьому тілі й утворюють для кожної частини власну оболонку. Вони беруть значну

участь у хімічній, фізичній та опірній рівновазі тіла. Залежно від часу виникнення та активності рестрикції, тканина може в цій ділянці мати посилену або знижену тепловіддачу. Взаємний вплив та залежність різних органів та систем давно відомі і стали діагностичним та терапевтичним принципом. Хребетні м'язи та внутрішні органи зв'язані між собою через структури спинного мозку та вегетативну нервову систему за допомогою аферентної імпульсації [29].

Остеопатичний діагноз – це диференціювання між механічно адаптованою людською структурою, яка здатна оптимально функціонувати в навколишньому середовищі, та структурою, не здатною адаптувати себе до навколишнього середовища, причиною чого є погано компенсована механіка тіла.

Головне правило остеопатії свідчить, що структура управляє функцією і обидві вони взаємозв'язані. У свою чергу, функція визначає комфорт. Пошкодження структури веде до порушення функції.

Головною метою м'якотканинних та остеопатичних технік є стимуляція трофіки м'яких тканин та періартикулярних тканин, внутрішньо-капсульних елементів. Одночасно досягається мобілізація тканин, стимуляція нервових рецепторів.

Показанням до проведення суглобових технік служать будь-які хронічні захворювання поза фазою загострення, а м'якотканинних - і в гостру фазу можливо проводити лікування.

Жодна остеопатична техніка не повинна проводитися без уточнення діагнозу.

Для цього необхідно:

1. Детальне клініко-вертеброневрологічне обстеження:

- оцінка ступеня порушення вертебродинаміки та вираженості больового синдрому;
- виявлення рухових, чутливих, вегетативно-трофічних розладів;
- визначення неоптимального рухового стереотипу, постурального дисбалансу м'язів, гіпермобільності, нестабільності;
- виявлення за допомогою мануально-м'язового тестування функціонального блоку, м'язово-дистонічних та нейротрофічних розладів;
- визначення ознак зацікавленості спинномозкових структур, наявності патологічних знаків, розладів функції тазових органів;
- визначення екстравертебральних причин, що формують клінічну картину комбінованих вертебровісцеральних синдромів;

- виявлення екстравертебральних системних процесів з ураженням кістково-суглобового та м'язово-зв'язкового апарату.

2. Рентгенографія хребта з функціональними пробами.

3. Магнітно-резонансна томографія, комп'ютерна томографія хребта та спинномозкових структур.

4. Ультразвукова діагностика вертебро-базиллярного басейну з функціональними пробами.

5. Ультразвукова діагностика судин кінцівок (за показаннями);

6. Ультразвукова діагностика органів черевної порожнини (за показаннями).

7. Електронейроміографія (за показаннями).

8. Проведення повного параклінічного лабораторного обстеження [15].

При проведенні остеопатичного лікування виникає зворотній зв'язок від пацієнта у вигляді реакції, яка дасть важливі вказівки з приводу доцільності продовження лікування. Як і в алопатичній медицині, остеопатичне лікування повинне бути дозованим, оскільки техніка володіє достатньою потужністю [18].

Передозування веде до несприятливих реакцій, тоді як напівлікування не дає бажаного ефекту. Для розвитку м'язової пам'яті слід повторювати процедуру при наступних візитах. Реакції після проведеного лікування в основному виявляються в перші 3-5 днів, після чого проходять самостійно [18, 21].

Для усунення наслідків несприятливих реакцій рекомендовані спокій, тепло, простий масаж.

Дуже важливий інтервал між процедурами: при хронічному перебігу захворювання найчастіше проводять одну – дві процедури на тиждень. При гострому перебігу – не частіше одного разу на тиждень. Перерви між курсами лікування можуть складати приблизно один місяць [18].

Протипоказання до остеопатичного лікування.

Абсолютні протипоказання:

- гострі та хронічні захворювання у фазі загострення;

- злоякісні утворення будь-якої локалізації;

- патологія кісткової тканини;

- синдроми стиснення спинного мозку;

- гострі церебральні дисциркуляторні порушення;

- гострі порушення спинномозкового кровообігу;

- неуточнений діагноз;

- психічні розлади;

- психологічна відмова пацієнта від лікування.

Відносні протипоказання:

- гострі больові синдроми;

- аномалії краніовертебральної зони та шийного відділу хребта;

- анкілозуючий спондилоартрит;

- кардіоваскулярні захворювання;

- захворювання внутрішніх органів у стадії декомпенсації;

- вагітність;

- літній вік.

Для остепатів та мануальних терапевтів до цих пір актуальним залишається питання застосування маніпулятивної техніки при грижі міжхребетного диска. Тут важливо акцентувати увагу на наступних моментах [18,29].

Потужність ротаційної техніки очевидна, і за наявності рентгенологічної картини остеофітів проведення даної техніки краще уникати через ризик ушкоджувального контакту з нервом [18,21,29].

Техніка з форсованою флексією також нецільна, оскільки при її проведенні збільшується пролапс диска. Тут можливе проведення м'якотканинних технік [18,21,29].

Наявність спондиліозу та спондилолітезу не може служити протипоказанням для проведення лікування. У даному випадку можна використовувати іммобілізаційні техніки, щоб не завдати додаткової шкоди [18,21,29].

При проведенні остеопатії, з метою зниження ризику пошкодження хребетних судин, розроблені тести, які дозволяють оцінити стан вертебро-базиллярної системи.

У разі лікування сколіотичної хвороби радикальне лікування неможливе. При лікуванні сколіотичної постави функціонального характеру можливий у багатьох випадках позитивний ефект. Тут ефективна краніо-сакральна техніка [18,21,29].

Деякі типи запаморочення добре піддаються остеопатичному лікуванню, проте надмірна ротація на рівні С1-С2 може провокувати погіршення [18,29].

Таким чином, виділення міофасціального синдрому дозволяє лікарю комплексно підійти до лікування шляхом корекції сенсорних порушень на снові даних фізіології, патофізіології, нейрохімії, патобіомеханіки у поєднанні із застосуванням рефлектронних методів лікування, зокрема – мануальної терапії, що дозволяє отримати максимальний лікувальний ефект при мінімумі побічних явищ.

ПІДСУМОК

Застосування м'якої мануальної техніки та традиційних методів лікування становить прак-

тичний інтерес з позицій розширення лікувальних можливостей та підвищення ефективності терапії.

До беззаперечних переваг остеопатії слід віднести наступне:

Безпечність та безболісність лікування, що виключає розвиток ускладнень. Проведення мануальної терапії дає можливість уникнути хірургічного втручання, заміщення або скорочення прийому ліків. У зв'язку з хорошою переносністю, відсутністю побічних ефектів і міні-

мальним числом протипоказань, сумісністю з іншими методами лікування мануальна терапія є дуже ефективним методом лікування больових синдромів, що дозволяє отримати максимальний лікувальний ефект при мінімумі побічних явищ. До переваг лікування методом мануальної терапії належить також можливість проводити короткі курси, які складають 4-8 сеансів із періодичністю 1-2 сеанси на тиждень. Така система є раціональною, заощадує кошти та час пацієнта.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Васильєва Л.Ф. Патогенетичні механізми формування однакової локалізації больових м'язових синдромів різного генезу // Мануальна терапія. – 2002. - №4 (8). – С. 18.
2. Васильєва Л.Ф. Теоретичні основи прикладної кинезіології. - М., 2003. – С. 5, 24.
3. Вейн А., Данилов А. Больові синдроми у неврологічній практиці. – М.: – 2001. – С. 9.
4. Воробйова О.В. Мідокалм у лікуванні хворобливого м'язового спазму // НМТ. – 2004. - №2. – С. 25-29.
5. Губенко В.П. Лікування м'язових дисбалансів у мануальній терапії // Medikus Amicus.- 2004. - №3. – С. 23-27.
6. Губенко В.П. Мануальна терапія в вертебро-неврології. – К.: Здоров'я, 2003.– С. 80-86.
7. Іванічев Г.А. Патогенетичні аспекти формування та проявлення класичних больових м'язових синдромів // Мануальна терапія. – 2009. - №3 (35). – С. 4 – 5.
8. Козелкін А.А. Клінічні особливості комбінованих вертебро-вісцеральних синдромів // Запорізький медичний журнал. – 2001. - №2 (9). – С. 21-24.
9. Козелкіна С.А. Принципи діагностики та лікування дискогенних мієлорадікулярних синдромів // Запорізький медичний журнал. – 2004. - №6 (27). – С. 94-98.
10. Кукушкін М.Л., Решетняк В.К. Механізми патологічного болю // Біль та його лікування. – 1999. - №11. – С. 2-6.
11. Лисенко А.В., Козелкін А.А., Міхєєв А.А. Функціональний стан м'язів та креатинінфосфокіназної системи організму хворих з міофасціальним синдромом шийно-грудної локалізації // Український вісник психоневрології . – 2001. – Т.9, вип. 2 (27). – С. 25-28.
12. Лоуренс Х.Джонс. Стренін – констрейн // Остеопатичний метод лікування чутливих до болю точок. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 8-12, 14-17.
13. Майкл Керн. Мудрість тіла. Краніо-сакральний підхід до здоров'я. – Санкт-Петербург: 2006. – С. 18-27.
14. Морозова О. Г., Ярошевский А. А. Патогенетичний підхід до терапії міофасціальної больової дисфункції // Міжнародний неврологічний журнал. - 2009. - №3 (25). – С. 104-107.
15. Морозова О.Г., Ярошевский А.А. Цервікогенний головний біль:сучасні уявлення та тактика лікування // Міжнародний неврологічний журнал. – 2009. - №5 (27). – С. 99.
16. Мосиянц Г.Г., Лієв А.А., Куликовський Б. Т. Поєднане застосування мануальної терапії та гірудорефлексотерапії при остеохондрозі поперекового відділу хребта // Міжнародний неврологічний журнал. - 2009. - №3 (25). – С. 43-44.
17. Небожин А.І., Сітель А.Б. Паттерни болю при біомеханічних порушеннях шийного відділу хребта // Мануальна терапія. – 2007. - №1 (25). – С. 6 -7.
18. Новосельцев С.В. Введення в остеопатію: (посібник для лікарів). - Санкт-Петербург, 2005. – С. 13-18, 66.
19. Петров К.Б., Дедикова Т.Н., Нечаєва Г.І. Роль церебральних структур у патогенезі неспецифічних рефлекторних м'язових синдромів у хворих остеохондрозом хребта // Мануальна медицина. – 1997-1998. - №12-13. – С. 3-9.
20. Попелянський Я.Ю. Вертеброневрологія: (посібник для лікарів). – М., 2003. – С. 52-53.
21. Про сенсорно-м'язово-тонічний (міофасціальний) синдром та його лікування / Зозуля І.С., Бредихін А.В., Бредихін К.А. та ін. // Міжнародний неврологічний журнал. - 2009. - №6 (28). – С. 8-10.
22. Сітель А.Б., Тетеріна Є.Б. Методи мануальної терапії (специфічні та неспецифічні техніки, показання та протипоказання) // Мануальна терапія. – 2008. - №1 (29). - С. 6.
23. Скоробогач М.І., Лієв А.А. Роль фасцій у патогенезі міофасціального больового синдрому шиї та плечового поясу у дітей (клініко-анатомічне, експериментальне дослідження) // Міжнародний неврологічний журнал. - 2009. - №4 (26). – С. 106-109.
24. Структура дегенеративно-дистрофічних захворювань хребта: клініка, діагностика, лікування / Клименко О.В., Головченко Ю.І., Калішук-Слободин Т.М. та ін. // Consillium Medium. Ukraina. – 2008. – Т.2, №11. – С. 23-25.
25. Сучасні аспекти діагностики та лікування вертеброгенних больових синдромів / Козелкін А.А., Козелкіна С.А., Віцина І. Г. та ін. // Міжнародний неврологічний журнал. - 2006. - №1 (5). – С. 82-85.

26. Тревелл та Симонс. Міофасціальний біль та дисфункції // *Руководство по триггерним точкам*. – М., 2005. – Т.1. – С. 22-23.

27. Федотова А.В., Вознесенський Т. Г. Баклофен при лікуванні болю у спині м'язово-тонічних та міофасціальних тонічних синдромів // *Лікування нервових хвороб*. – 2004. – С. 19-22.

28. Чикуров Ю.В. Краніо-сакральна терапія: (практичне керівництво). – М.: 2004. – С. 140-141.

29. Чикуров Ю.В. М'яка техніка у мануальній терапії. – М., 2002. – С. 14-15.

30. Шишмаков Ю.В. Можливості візуальної діагностики краніальної дисфункції // *Прикладна кінезіологія*. – 2007. - №8-9. – С. 72-73.

31. Шостак Н.А., Клименко А.А., Правдюк Н.Г. Біль у спині – деякі аспекти діагностики та лікування // *РМЖ*. – 2006. – Т. 14, №2. – С. 1-3.

32. Abnormal microcirculation and temperature in skin above tender point in patients with fibromyalgia / Jeshonnek M., Grohmann G., Hein G. et al. // *Rheumatology*. – 2000. – N 39. – P. 917-921.

